

Dilafroz SAIDVALIYEVA,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Chet tillar kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: saiddilafroz2@gmail.com

JIDU dotsent. pffd (PhD) M.R Muxitdinova taqrizi asosida

TALABALARDA TA'LIM AVTONOMIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLINGVISTIK ASOSLARI

Аннотация

Mazkur maqolada talabalarda ta'lim avtonomiyasini shakllantirishning psixolingvistik asoslari tahlil qilinadi, shuningdek til va ong o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, neyrolingvistika va psixolingvistika doirasida tilni o'zlashtirish jarayoniga ta'sir etuvchi kognitiv hamda metakognitiv mexanizmlarning ahamiyati yoritilgan. Xususan, talabalarning mustaqil o'rganish jarayonida so'z boyligini kengaytirish, sifat so'z turkumini o'zlashtirish va strategik o'rganish usullaridan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada ta'lim avtonomiyasini rivojlantirishda o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish, o'quv maqsadlarini belgilash, o'rganish jarayonini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash ko'nikmalarining roli asoslab berilgan. Shuningdek, GOAL metodikasi misolida metakognitiv strategiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etishning samaradorligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Ta'lim avtonomiyasi, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv strategiyalar, metakognitiv strategiyalar, mustaqil o'rganish, tilni o'zlashtirish, GOAL metodikasi.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ АВТОНОМИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются психолингвистические основы формирования учебной автономии у студентов. В рамках исследования анализируются взаимосвязи языка и сознания, а также роль нейролингвистических и психолингвистических механизмов в процессе усвоения языка. Особое внимание уделяется значению когнитивных и метакогнитивных стратегий, расширению словарного запаса и усвоению качественных прилагательных как важного компонента языкового развития обучающихся. В статье обосновывается значимость самоуправления, постановки учебных целей, планирования, контроля и оценки учебной деятельности в развитии учебной автономии студентов. На примере методики GOAL показана эффективность внедрения метакогнитивных стратегий в образовательный процесс.

Ключевые слова: Учебная автономия, психолингвистика, нейролингвистика, когнитивные стратегии, метакогнитивные стратегии, самостоятельное обучение, усвоение языка, методика GOAL.

PSYCHOLINGUISTIC FOUNDATIONS OF FORMING LEARNER AUTONOMY IN STUDENTS

Annotation

This article examines the psycholinguistic foundations of developing learner autonomy among students. The study analyzes the relationship between language and cognition and highlights the role of neuro- and psycholinguistic mechanisms in the language acquisition process. Particular attention is paid to cognitive and metacognitive strategies, vocabulary development, and the acquisition of qualitative adjectives as essential components of learners' linguistic and cognitive growth. The article emphasizes the importance of self-regulation, goal setting, planning, monitoring, and self-assessment in fostering learner autonomy. Using the GOAL methodology as an example, the effectiveness of implementing metacognitive strategies in the educational process is demonstrated.

Key words: Learner autonomy, psycholinguistics, neurolinguistics, cognitive strategies, metacognitive strategies, autonomous learning, language acquisition, GOAL methodology.

Kirish. Talabalarda ta'lim avtonomiyasini shakllantirishning psixolingvistik asoslari ko'p jihatdan til va miya o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liqdir. Neyrolingvistika sohasida olib borilgan tadqiqotlar tilni qayta ishlash, psixolingvistik modellar va bolalarda til rivojlanishini o'rganishga yo'naltirilgan. Bu kontekstda, talabalarning ta'lim jarayonida o'zlashtirishlarini ko'rib chiqishimiz zarur. Axborot va ko'nikmalarni samarali o'zlashtirishda sifatli so'zlar va ularga berilgan ahamiyatlar muhim rol o'ynaydi, shuning uchun bolalarning sifat so'z turkumini o'zlashtirish jarayonlari alohida ahamiyatga ega.

Sifatlarni o'zlashtirish jarayoni bolalarning kognitiv va tilning rekreativ jihatlarini o'rganishda nihoyatda muhimdir. Olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, bola sifat so'zlar turkumini qanday qilib o'zlashtirishi va bu jarayonda muhim omillarning ta'sirini o'rganadi. Bolalarning leksik o'zgarishlari va so'z o'zlashtirish jarayonlari zamonaviy psixolingvistik model asosida aniqlanadi. Ushbu tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, bolalar o'zlariga yangi so'zlarni qo'shishda,

o'z xulosalarini asoslashlari va o'zlarining fikrlarini ifoda etish imkoniyatlaridan foydalangan holda, tilni yengil ravishda o'zlashtiradilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'lim avtonomiyasini shakllantirish psixolingvistik asoslari o'quv jarayonidagi talabalarning o'z-o'zini boshqarishiga va ularning mustaqil ravishda o'rganish qobiliyatini rivojlantirishga bog'liqdir. Ta'lim jarayonida talabalarning avtonomiyasini rag'batlantirish va o'qitishga bo'lgan motivatsiyani oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu motivatsiya, asosan, o'quvchilarning o'z tanlovlariga va o'rganish jarayoniga ta'sir o'tkazishga qaratiladi. Psixolingvistika, tilni o'rganish jarayonida kognitiv jarayonlar, ya'ni fikr, til va nutq o'rtasidagi o'zaro munosabatni o'rganadi. Masalan, M.Dey va M.Sawalmeh ta'kidlashicha, psixolingvistika o'quv jarayonlaridagi qiyinchiliklarga, shuningdek, til tizimini o'rganish uchun zarur bo'lgan muhim elementlarga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, psixolingvistika, talabaning tilni o'zlashtirish va tushunish

jarayonlariga ta'sir etuvchi muhim omillarga, jumladan, individual va ijtimoiy muhitga munosabatda muhim rol o'ynaydi.

O'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishi, ularning ijtimoiy aloqalari va hamkorligiga bog'liqdir. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarda mustaqil o'rganish qobiliyatini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Avvalambor, ta'limda avtonomiya talabalar o'rganish jarayonining nazoratini o'z zimmasiga olishlariga va o'rganish yuzasidan o'z fikrlarini ifoda etishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida muloqot va hamkorlikni rivojlantirish orqali, o'qituvchilar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishni ta'minlaydi. Xususan, o'qituvchilar o'z metodologiyalarini va pedagogik yondashuvlarini joriy etish orqali talabalarni ta'lim jarayoniga jalb qilishlari kerak. Talabalar, o'z navbatida, o'z kontsepsiyalarini qabul qilish va o'rganish jarayonida mustaqil ravishda fikr yuritish imkoniyatiga ega bo'lishi muhimdir.

Yuqoridagi barcha faktlar, talabalarda ta'lim avtonomiyasini shakllantirishda psixolingvistik asoslarni to'g'ri o'rganishi va qo'llanilishi ustida to'plangan bilimlar va tajribalarni o'rganishga olib keladi, bu ham o'quv jarayonida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda o'quvchilar o'z ta'lim jarayonida foydalanadigan strategiyalarni o'rganish va ularga qo'shimcha o'rganish strategiyalarini o'rgatish imkoniyatlariga katta qiziqish mavjud. O'rganish strategiyalari odatda kognitiv va metakognitiv turlarga bo'linadi. Kognitiv strategiyalar bevosita til o'rganish bilan bog'liq bo'lib, ular o'quv vazifalarini bajarishda aniq, ongli usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi. YA'ni, bu o'rganish usullari bo'lib, o'quvchilar o'zlariga mos keladigan usullarni tanlab, o'quv vazifalarini bajarishda qo'llaydilar.

Masalan, chet tilidagi so'zlar ro'yxatini o'rganmoqchi bo'lgan o'quvchi ularni bir necha bor takrorlab o'qishi va keyin ro'yxatni yoddan eslab ko'rishga harakat qilishi mumkin. Bu takrorlash strategiyasi bo'lib, kognitiv strategiyaga kiradi.

Yana bir o'quvchi ro'yxatdagi har bir so'zni o'zi o'qiyotgan xonadagi biror buyum bilan bog'lashi mumkin.

So'ngra u buyumga qarab, unga mos kelgan so'zni eslaydi. Keyinchalik, u o'z xonasidagi o'sha buyumlarni eslab, u bilan bog'liq so'zlarni ham eslab oladi. Bu esa yanada murakkab kognitiv strategiya hisoblanadi.

Biroq, o'rganish vazifasi faqat kognitiv strategiyani qo'llash bilan cheklanib qolmaydi. O'quvchi avvalo, topshiriqdan nima talab qilinayotganini aniq tushunishi kerak, keyin esa unga mos keladigan kognitiv strategiyani tanlab qo'llashi lozim. Bu qarorlar bir nechta aqliy (mental) jarayonlar orqali qabul qilinadi va bu jarayonlar metakognitiv strategiyalar deb ataladigan yuqori darajadagi strategiyalar orqali amalga oshiriladi.

Tahlil va natijalar. Psixologlar kognitiv va metakognitiv strategiyalar orasidagi farqni biznes tashkilotidagi tuzilma bilan solishtirish orqali tushuntiradilar. Metakognitsiya (ya'ni metakognitiv strategiyalardan foydalanish) – bu “boshqaruv” bo'lib, o'rganish jarayonini boshqarish yoki nazorat qilish uchun ishlatiladi. Buni quyida keltiriladigan o'quv topshirig'ining tahlilida yaqqol ko'rish mumkin.

Avvalo, o'quvchi o'zi bajarmoqchi bo'lgan o'rganish vazifasini aniqlashi kerak. Bu, masalan, o'zi-o'ziga quyidagi savollarni berish orqali bo'lishi mumkin:

Vazifa nimadan iborat?

Bu qanday turdagi vazifa?

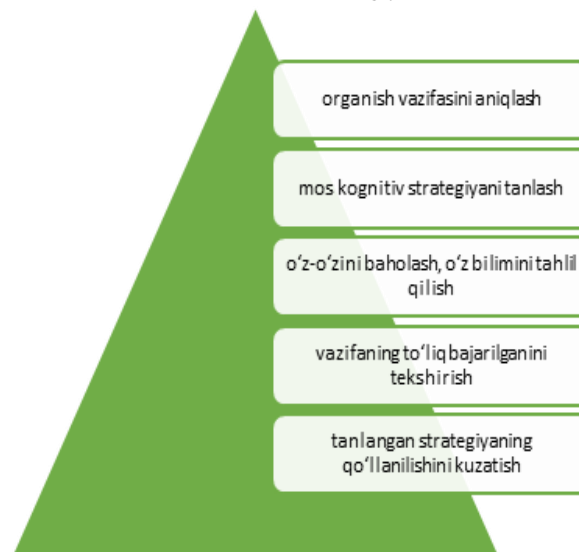
Men ilgari shunga o'xshash narsa qilganmanmi?

Faqat vazifa aniqlangandan keyingina, unga to'g'ridan-to'g'ri yordam beradigan kognitiv strategiyani tanlash mumkin bo'ladi. Shundan so'ng tanlangan kognitiv strategiya yordamida o'rganish vazifasi bajariladi.

Talabalar strategiyadan foydalanish davomida uning samaradorligini kuzatadilar - ya'ni, aynan shu usul vazifani bajarish uchun eng yaxshi yo'lmi, deb tekshirib boradilar. Vazifa tugallangach, ular barcha ishlar bajarilganini tekshiradilar va qanchalik yaxshi o'rganganlari yoki tushunganlari haqida taxminiy baho beradilar.

Yuqorida tasvirlangan jarayonda metakognitiv strategiyalar quyidagi amallar uchun qo'llaniladi (1.1-rasm):

1.1- rasm Metakognitiv strategiyalar sxemasi

Hozirgi o'rganish strategiyalari bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, yaxshi o'quvchilar bilan qolganlar o'rtasidagi asosiy farqlardan biri — bu yaxshi o'quvchilarning metakognitiv strategiyalarni anglab yetishi va ulardan samarali foydalanishidir.

Biz hozirda bir tadqiqot ustida ishlayapmiz. Uning maqsadi — o'quvchilarga maqsad til bilan faol va mustaqil

shug'ullanishda yordam berish, xususan, metakognitiv strategiyalardan faolroq foydalanishga o'rgatishdir. Quyida biz ushbu tadqiqotda foydalanayotgan uslub haqida ma'lumot beramiz.

Leslie Dickinson ishlab chiqqan usul GOAL deb ataladi — bu nomning sababi keyinchalik ayon bo'ladi (1.2-rasm).

1.2-rasm GOAL sxemasi

Ushbu tizim o'quvchini o'z bajarayotgan vazifasiga o'rganish strategiyalarini tatbiq etishga undaydi. Bunga o'quvchi o'quv vazifasini bajarayotganda o'ziga beradigan "o'z-o'zini so'roq qilish" savollari orqali erishiladi.

Foydalanuvchi material blokini o'zlashtirish jarayonida maxsus tekshiruv ro'yxatiga murojaat qiladi. Ushbu ro'yxat metakognitiv strategiyalarning faollashtirilishini ta'minlash maqsadida foydalanuvchining o'ziga yo'naltirilgan bir qator savollarni o'z ichiga oladi. Mazkur metodika "redundancy" takroriy printsipiga asoslangan bo'lib, foydalanuvchi mazkur yondashuvga yetarli darajada ko'nikma hosil qilgach, tekshiruv ro'yxatidan foydalanish bosqichma-bosqich to'xtatiladi.

Dastlabki ikki toifa - maqsad va vazifalar (goals and objectives) o'quvchilarda ogli ravishda anglanishi uchun o'qituvchi birinchi navbatda o'quvchilarning e'tiborini jadvaldagi shu savollarga qaratishi lozim. So'ngra o'qituvchi bu savollarni muntazam ravishda berib boradi, oxir-oqibat esa o'quvchilarning o'zlari yangi bo'lim (unit) boshlanishida maqsad, yangi topshiriq (task) boshlanishida esa vazifalar bo'yicha ushbu savollarga javoblarni yozib borishga odatlanishlari ta'minlanadi.

ACT (Harakat qilish) va **LOOK (Kuzatish)** bosqichlariga tayyorlov quyidagi faoliyat turlaridan iborat bo'lishi yoki ular orasidan tanlab olinishi mumkin:

O'rganish uslublari bo'yicha so'rovnomalar (Questionnaires on Learning Styles),

Strategiyalardan foydalanish bo'yicha so'rovnomalar (Questionnaires on Strategy Use),

"Yaxshi va yomon o'rganish tajribalari" faoliyati,

Guruhli muhokamalar.

Topshiriqni eng samarali tarzda bajarish usulini tanlash (ya'ni strategiyani tanlash) va bu strategiyaning natijadorligini baholash uchun o'quvchida o'zining afzal ko'radigan o'rganish uslubi haqida qandaydir tasavvur bo'lishi kerak. Aksariyat o'quvchilar o'zlariga xos o'rganish uslublaridan mutlaqo bexabar bo'lishadi, hatto turli o'rganish uslublari mavjudligini ham bilishmaydi. Shu sababli tayyorlov bosqichidagi asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri - o'rganish uslublari borasida xabardorlikni oshirishdir.

Buning uchun quyidagi uchta taklif ilgari suriladi:

O'quvchilarga o'z o'rganish uslublarini aniqlash uchun so'rovnomani to'ldirish topshiriladi. Buning namunasi Ellis va Sinclair tomonidan yozilgan Learning to Learn English nomli kitobda "What Kind of Learner Are You?" (Siz qanday turdagi o'rganuvchisiz?) nomi ostida keltirilgan.

O'quvchilarga til o'rganish strategiyalaridan foydalanish bo'yicha so'rovnomani to'ldirish topshiriladi. Bu borada namunaviy so'rovnoma Oxford'ning Language Learning Strategies kitobida keltirilgan - The Strategy

Inventory for Language Learning (Til o'rganish strategiyalari inventarizatsiyasi).

O'quvchilar (guruhlar shaklida) "Yaxshi va yomon o'rganish tajribalari" nomli faoliyatni bajaradilar. Ushbu faoliyatning bir shakli Dickinson asarida va Oxford tomonidan til o'rganuvchilar uchun maxsus moslashtirilgan ko'rinishda tasvirlangan.

Har bir faoliyatdan so'ng, o'quvchilarga guruhlarda o'z javoblarini muhokama qilish tavsiya etiladi. O'quvchilarga qo'shimcha o'rganish strategiyalarini rivojlantirishda ikki asosiy yo'l bilan yordam berish mumkin.

Birinchidan, bu - bevosita strategiya o'rgatish (direct strategy training) orqali amalga oshiriladi, ya'ni o'qituvchi o'quvchilarga muayyan o'quv topshirig'ini bajarishda foydalaniladigan strategiyani o'rgatadi.

Ikkinchidan, bu - o'quvchilar guruhlarida strategiyalar bo'yicha olib boriladigan muhokamalar orqali amalga oshiriladi.

Masalan, bevosita strategiya o'rgatish o'quvchilarga o'qish yoki tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda qo'llanilishi mumkin. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga matn o'qishdan yoki tinglashdan avval mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini faollashtirish, matndan qanday savollarga javob olishni istashlarini aniqlash bo'yicha ko'nikmalarni o'rgatadi.

Strategik o'qitish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar strategiyani nominatsiya qilish (ya'ni unga nom berish), uning vazifasi va foydasi nimalardan iboratligini tushunib olsalar, undan ko'proq foyda olishlari mumkin.

Ushbu bobda avtonomiya (mustaqil o'rganishni o'rganish) tushunchasining asosiy jihati sifatida unga o'quvchining o'rganishga bo'lgan munosabati sifatida yondashuv taklif etiladi.

Biz ta'kidlagan fikrga ko'ra, o'quvchilarda o'rganish avtonomiyasini shakllantirish quyidagi yo'llar bilan qo'llab-quvvatlanishi mumkin:

mustaqillikni qonuniylashtirish orqali — ya'ni o'quvchilarning mustaqil harakatlarini ma'qullash va qadrlash orqali;

o'quvchilarning o'zlarini mustaqil o'rganishga qodir ekanliklariga ishonitirish orqali;

ularni mustaqil o'rganish usullariga o'rgatish orqali, ya'ni o'quvchilarga qanday o'rganishni o'rgatish orqali.

Xulosa. Talabalarda ta'lim avtonomiyasini shakllantirishning psixolingvistik asoslari, avvalo, til va ong o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni chuqur o'rganishni talab etadi. Neyrolingvistika va psixolingvistika sohalaridagi tadqiqotlar tilni o'zlashtirish jarayonida kognitiv va metakognitiv mexanizmlarning o'ta muhimligini ko'rsatadi. Xususan, sifat so'z turkumini o'zlashtirish, so'z boyligini

kengaytirish va til bilan bog'liq kognitiv faoliyatlar talabalarning tilni egallash jarayonida asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Psixolingvistik yondashuv shuni ko'rsatadiki, ta'lim avtonomiyasini shakllantirish jarayonida nafaqat individual kognitiv faoliyat, balki ijtimoiy muhit, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Talabalarning o'z-o'zini boshqarish, o'quv maqsadlarini belgilash va metakognitiv strategiyalarni ongli ravishda qo'llash qobiliyati ularning o'quv jarayonida muvaffaqiyat qozonishlarini ta'minlaydi.

Shuningdek, o'quvchilarda strategik o'qitish va metakognitiv yondashuvlarni shakllantirish orqali ularning mustaqil ravishda bilim olish jarayoniga bo'lgan munosabati

kuchayadi. GOAL metodikasi kabi yondashuvlar o'quvchilarni o'z o'quv faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish, nazorat qilish va baholashga yo'naltiradi. Natijada, o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi oshadi, mustaqillik hissi shakllanadi va ta'lim jarayoni samaradorligi sezilarli darajada ortadi.

Umuman olganda, ta'lim avtonomiyasini shakllantirishning psixolingvistik asoslari kognitiv va metakognitiv strategiyalarning uyg'unlashuvi, shuningdek, ijtimoiy hamkorlik va o'qituvchining metodik yondashuvi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu esa o'z navbatida talabalarning til o'rganishdagi faol ishtiroki, mustaqilligi va ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Келдиёрова М. (2025). Neyrolingvistika va psixolingvistik tadqiqotlarning zamonaviy tendensiyalari. *Interpretation and Researches*, (9(55-2)). <https://inlibrary.uz/index.php/international-scientific/article/view/99268>.
2. Xabibullayeva G. Chet tillarni o'qitishda kognitiv- kommunikativ yondashuv <https://doi.org/10.5281/zenodo.14270230>
3. Agustina, D., Gleeson, M., & Hubbard, G. (2022). The efl teachers' perceptions of learner autonomy and its development in an indonesian context. *LLT Journal a Journal on Language and Language Teaching*, 25(2), 520-535. <https://doi.org/10.24071/llt.v25i2.4801>
4. Dey, M. and Sawalmeh, M. (2021). Psychological processes in language learning and teaching: methods and approaches of psycholinguistics. *British Journal of Applied Linguistics*, 1(1), 01-07. <https://doi.org/10.32996/bjal.2021.1.1.1>
5. Kusurkar, R. and Croiset, G. (2015). Autonomy support for autonomous motivation in medical education. *Medical Education Online*, 20(1), 27951. <https://doi.org/10.3402/meo.v20.27951>
6. ELLIS, G., and SINCLAIR, B. *Learning to learn English; a course in learner training*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
7. WENDEN, Anita and RUBIN, Joan. *Learner Strategies in Language Learning*. Prentice Hall International, 1987.
8. OXFORD, R.L. *Language Learning Strategies: What every teacher should know*. NY: Newbury House, 1990.
9. DICKINSON, L. *Learner training for language learning*. Dublin, Authentic, 1992 47-49-p
10. D.Saidvaliyeva Chet tili o'qitishda ta'lim avtonomiyasi konsepsiyasining tarixiy rivojlanish bosqichlari O'ZMU xabarlari, 2025, [1/8/1] ISSN 2181-7324 <http://journals.nuu.uz> 109-11 b.